

ԻՆՉՈՒՆ ԵՒ ԻՆՉՊԵՍ ԳԱՂԹԵՑԻՆՔ

Էջմիածին 29 յունվ. 1915

Իր հպատակ հայերուն ոչնչացման համար՝ Օսմանեան կառավարութեան յաճախակի սարքած քստփելի միջոցները՝ այլ ևս արար աշխարհի շատ ծանօթ իրողութիւններէն են։

Սակայն այս տարուայ ընթացքից՝ 1914 յուլիս 21-էն ի վեր՝ Սէֆէրպէտլիք (պատերազմ. վիճակ) և Ճհատ (Սուրբ պատերազմ) անուն երկու դժոխային յորջորջմանց ներքեւ՝ էնվէր-փաշայական կառավարութիւնը ինչ խժդժութիւններ որ ի գործ դրաւ տաճկահայերուն համար, անոնց նմանը հազիւ արձանագրուած ըլլայ թէրեւս՝ պատմութեանց մէջ։

Հայաջինջ քաղաքականութեամբը ծանօթ Համիտի ստեղծած ամեն ջարդերէն կրցանք հայերս երբեմն ազատիլ, և երբեմն շունչ առնել՝ շնորհիւ Եւրոպական պետութեանց աշախուղ հսկողութեան։

Սակայն Սէֆէրպէտլիքը, և ապա Ճհատը յայտնապէս դուրս պոռթկացուց մեր Տաճիկները՝ իրենց արտաքին քաղաքավարական սնտոի կեղեկէն։ Այդ օրերուն՝ երբ Եւրոպան ընդհանուր պատերազմի բռնուած էր՝ երբ մեծ պետութիւններէն երկուքը՝ (Գերմանիան և Աւստրիան) Օսմանցիներուն պաշտպանէին՝ այլ ևս անարգել Տաճիկները, թափուեցան մէջ տեղ՝ ջնջեցին Եւրոպական քաղաքացիական պատերազմի մէկ թափով Եւրոպական նամակատունները, և Պօլիսէն մինչև գաւառի յետին մութ անկիւնները, մէկ շովինական արձագանք էր, որ պտոյտ կ'առնէր «մէհմէտա-սալավաթ», «նաշանըն հուր-տեօվլէթ-օսմանեան...» (կեցցէ՛ ազատ-Օսմանեան-պետութիւն)։

Օսմանցոց այս նոր-ազատագրութիւնը շնորհաւորեցին Վիլհելմ և Ժօզէֆ կայսրները։ Տաճիկներու մոլեռանդութեան թափը կեցնել՝ այլ ևս անհնար էր։ Դարաւոր, պարտկուած, մոնկոլական լափլիզող և աշխարհաւէր ախոր-

ժական էր, որ այս անգամ իր ամենակծու արիւնհղակութիւնովը հրապարակ կուգար: Այդ հրապարակին վրայ անմեղ քրիստոնեայ ցեղ մը պէտք էր, որ Տաճիկը իր նախնիքներէն ժառանգած արիւն խմողի պապակը յագեցնէր: Բացատրելու կարիք չկայ թէ, ահա այս անգամ ալ ոտներն ու ձեռները կապուած տաճկահայութիւնը հոն էր, հրապարակին վրայ դրուած՝ մորթոտուելու համար...:

Այո, տաճկահայութիւնը ամբողջովին կը մորթոտուի Յուլիս 21-էն ի վեր: Ան՝ այդ ազգը կը կատարէ իր «փրկութեան նոխագի» դերը:

Տաճկաստան ըսուած քառսային երկրին զանազան կողմերը՝ մանկութիւնէս ի վեր ապրելով իբրեւ հայ՝ տասնեակ անգամներով թուրք-քիւրտ խժգժութիւններուն տակ մորթոտուած եմ, թալանուած եմ, սակայն այս անգամ՝ ըլլայ թուրք կառավարութեան մօտ, ըլլայ իր ցեղին մօտ՝ քրիստոնէին հանդէպ բնաւ գթասրտութիւն ըսուած նշանը ցոյց տալ չի տեսայ անոնցմէ: Այս անգամ Տաճիկը շատ ահաւոր է իր մէջ ապրող հայութեան հանդէպ: Երեկ, այսօր, և թէրևս վաղն ալ, շաուաթան ազդեցիկ թուրքեր, ելնեն աշխարհի հրապարակեն թէ՝ «...տաճկահայերը սիրով դիմաւորեցին մեզի թշնամի ռուսներուն, եւ մենք անոր համար զիրենք կոտորեցինք...»

Ասիկայ կը նմանի գայլին ծանօթ պատրուակին՝ գառնուկը փարատելու իր յայտնի պատրաստակամութիւնը ծածկելու համար: Որովհետեւ՝ Ռուս-թրքական ներկայ պատերազմը՝ և Ռուս բանակին Կարնոյ նահանգին արշաւանքը տեղի ունեցան հոկտեմբեր 20—25-ին, որ ատեն ամեն տեղ՝ ուր հայերը կաշկանդում է ազատուած՝ երբ Ռուս բանակին ընդառաջ գացին գրկաբաց, հայերուն կրնկերանային նաև միւսիւման թուրքերն ու քիւրդերը, միևնոյն հրճուալիբ ցոյցերով կը սեղմէին արշաւող բանակին առաջապահներուն ձեռքերը: Բայց թուրքին կառավարութիւնը այդ ատենէն 2—3 ամիս առաջ սկսած էր իր հայկական թալանները, Յուլիսի վերջերը և օգոստոսի սկիզբները՝ ականատես եղայ Կարնոյ մէջ Սէֆէրպետլիքի կար-

միր յայտարարութեանց*) ազգած մեռելային ներգործութեանց, 20—45՝ և ապա մինչև 75 տարիքը եղողները զէնքի կոչուեցան: Խանութի ապրանքները, գիւղական ստացուածքները վերջի վերջոյ տուներուն գոյքերը՝ անօրինակ դաժանութեամբ յանուն սէֆէրպէրլիքի գրաւուեցան: Պատրիարքարանն ու առաջնորդարանները լռեցին, ժողովները սահմանուած մնացին՝ կառավարական անեղ սպառնալիքին առջև: Ժողովուրդը (տաճկահայ) աստիճանաբար ինկաւ մեռելութեան գիրկը՝ դպրոցները փակուեցան, ուսուցիչները ամենը զօրք տարին: Թերթ անուան տակ 2 թերթեր մնացին Պօլսոյ մէջ՝ «Բիւզանդիոն» և «Ազատամարտ»՝ որոնք մէկ մէկ փոքրիկ գունաւոր երեսներ էին, և թերթ ըսուելէ աւելի մեռնող ցեղի մը խեղդուած օրհասական ճիչերը կը հեկըկային:

Տ. Զաւէն ս. պատրիարքը առանձինը մնաց աթոռին վրայ: Օգոստոսին մէջ յանդգնեցաւ անձամբ էնվէր փաշայէն խնդրելու, որ գէթ 2 հայ տղայ մարդ թողու, որ սպասաւոր մնան իր մօտը: Զընդունեց էնվէր փաշան հայոց պատրիարքին և ոչ մի խնդրանքը: Անարգեց հայութիւնը՝ որ ստրկացած կը մեռնէր արդէն փաշային գերմանաշունչ հեքին առջև:

Այսպէս Ռուս-թրքական պատերազմը սկսելէն շատ առաջ թուրքերը սկսած էին ջլատել, կոտորել հայերը: Օգոստոսին ճամբորդեցի Կարինէն Գարաքիլիսէ, Ճամբան լեցուած էր Համիդի հեծելազօրքերով և անգէն հայ-զօրքիւրով: Հայ գիւղերը գլխովին արդէն թալանի, առևանգման ենթակայ էին: Տունս Գարաքիլիսէէն դէպի Կարին փոխադրելու պատրուակաւ շատ մեծ դժուարութեամբ կրցայ անցնիլ գալ մինչև Գարաքիլիսէ...

Սեպտեմբեր 8 և 12 թիւ կրող նամակներ ստացայ Բալուէն՝ (Տիարպէրիէն) և Պարբերդէն, որոնք միևնոյն՝

*) Օսմ. զրոշով կարմիր անհրկու թղթեր, որոնք առաջին անգամ մայիս ամսոյ մէջ՝ Դերջան գաւառի ժողովրդեան ցրուիլը տեսալ: Սակայն այն ատեն թղթերը դոց էին և մէկը չէր գիտեր պարունակած գաղտնիքը...: Նախ պատուիրուած էր փակ պահել:

համասփիւռ մեռելութիւնը կուլային տեսակ մը անհամարձակ ծածկագիր գրութիւններով: Պօլիսէն, Քղիէն և ուրիշ վայրերէ ստացածնիս՝ պաշտօնական խիստ պարկեշտ աղբիւրէ գրութիւններ՝ այնպիսի վիճակներ կը պարզէին, որոց նման աղէտներ չէ կարելի երևակայել...: Հետևաբար թուրք շառլաթան հրապարակումները կը մնան բոլորովին սուտ և անտեղի: Այս սիւնակները հազիւ կը ներէին, որ մենք թուրք վերջի բարբարոսութենէն մենակ այսքանը մատնանշէինք:

Յիշեալ բարբարոսութեանց առթիւ արդէն ընկճած, մահանալու գրութեան մէջն էր Ռուսական սահմանին կից բարձրաւանդակին վրայ կեանքը քաշքշող հայութիւնը՝ երբ Ռուս փրկարար բանակը հոկտ. 23-ին հոն արշաւեց:

Բագրևանդի և Բասէնի դաշտերը բարձրացող առաջին զօրավարները և այլք՝ անձամբ ականատես եղան յոշոտուած՝ կիսամեռ հայութեանը: Այդ դաշտերէն փախչող՝ Համիտի-գունդերուն ճիրաններէն թափուած հայութեանը: Զօրավար բոլբոմլիկը՝ Ալաշկերտ հասնելով՝ կըցաւ համարձակութիւն տալ հայերուն՝ որ վերցնեն թաղեն հոկտեմբեր 16-ին յոշոտուած Տ. Յովսէփ քահանային դիակը: Տ. Յովսէփը իր դրացի թուրքերը գիշերանց դուրս հանելով դաշիւնով մանրած էին: Առաւօտուն ազգականներէն երկու ծերեր, կը հաւաքեն քահանային բզքտուած անդամները՝ տոպրակի մը մէջ՝ և հազիւ կը համարձակին փոխադրել մինչև եկեղեցին: Այսպէս դիակը պարունակող պարկը մնաց եկեղեցին, մինչև որ հոկտեմբ. 26-ին Ռուսները եկան թաղել տուին զայն: Գրչի արժանապատուութեան դէմ է, որ նկարագրենք, թէ Խաղու գիւղէն, Եօնճալուէն, Մանկասարէն և այլ հայ գիւղերէն առաջին անգամ անցած ատենին Ռուսները ի՞նչ վիճակներու ականատես եղան, իսկ հեռւոր հայ գիւղերէն փախչող հայ աղջիկներուն և մանկամարդներուն կարաւանը Գարաքիլիսէ կը մնար, որոնք նախապէս տեղւոյն թուրք կառավարութեան բողոքելու եկած էին ու վռնդուած էին:

Այդ մարդերը ամենը էրզրում հաւաքեց կառավարութիւնը, և կիներն ու գիւղերը մնացին Համիտի զնդերուն ձեռքը:

Անմոռանալի դէպք մնէ առաջին քաղաքներուն մուտքն ի Գարաքիլիսէ (Բագրևանդ), որոնց ընդառաջ կը սուրար գետնափոր հիւղակներէն դուրս եկող դալկադէմ հայութիւնը: Թուրքերը նմանապէս մեծէն մինչև պզտիկը՝ անոնք, որ չէին փախչած *) անամօթութեամբ ընկերացան հայերուն: Տեսայ նշանաւոր՝ շովէն տաճիկներ, որոնք երեսնին շփելով կեցած էին հայ տղոց բռնած խաչ-դրօշակներուն տակ, և փառք կուտային «Ալլահին», որ ազատեց զիրենք «զալիմ» թուրք կառավարութիւնէն: Այդ օրէն սկսեալ թուրքերը՝ առանց սեւ կողմէ ստիպում տեսնելու քակեցին զլուսներէն ձերմակ ապարօշը: Նկան, հասան վերջապէս գաղակները ու իրենց կառավարութիւնէն մազապուր պրծող օսմանցիները՝ գաղագներուն ասպանդակին փաթթուեցան...

Հող՝ Արածանիի եզերքը՝ ի տես Ռուս փրկարար բանակին՝ հայերը աղաղակ մը արձակեցին: Աղաղակ մը, կեցցէներու աղաղակ մը, որուն նմանը հազիւ լսուած ըլլայ: Ասիկայ, կաշկանդում է ազատուածներու, սովածներու, լքուածներու, թալանուածներու, մեծի-պզտիկի, երեխայի, ծերի ընդհանուր աղաղակն էր: Հրճուանքի, բարիգալուստի զգացումներէն, զոր հայերը սենետորական ձայներով արտայայտեցին առ փրկարար բանակն Ռուսիոյ: Ապա՝ լսեցին մարդոց ձայները: Ռուս բանակին հետ ժողովուրդը՝ գրկընդխառնուած տուն դարձաւ... ու ինձի թուեցաւ թէ՛ Արածանը տխուր կարկաշներով բաներ մը կը մըմնջար, որուն իմաստը Նպատ լեռն ու Ծիրաւ գաշտը կը հասկընային...

Ռուս բանակը քանի մը օրէն գրաւեց ամբողջ Պայազետ, Դիադին, Գարաքիլիսէ, Ալաշկերտ և Բասէն գաւառ-

*) Շատերն ալ լրտեսութեան համար կեցած էին, որ վերջէն յայտնուեցաւ:

ները: Հոկտեմբեր 20-էն սկսեալ մինչև դեկտեմբեր 17-ը բրաւուած այս հողամասին վրայ Ռուսները՝ ընտրելով պատերազմադաշտը՝ խիստ քաղաքակրթօրէն վարուեցան չիփախշող միւսիւլմաններուն հետ: Եղան թուրքեր, որ չիկրցան պարտկել իրենց լրտեսի դերը ու մատնուեցան: Այս դաւաճանները ճանբու դնելէ վերջ իսկ, Ռուս զօրավարները խիստ քաղաքավարութեամբ պաշտպանեցին դաւաճաններուն անմեղ ընտանիքները, անոնց կիներն ու երեխաները: Թուրքերը իսկապէս կը դարմանային իրենց համար անսովոր եղած այս քաղաքավարութեան հանդէպ:

2 ամսուայ պատերազմէն յետոյ՝ դեկտեմբեր 17-ին դիրքերու կացութիւնը այնպէս պահանջեց, որ անշուշտ՝ ցոյց տայ: Շատերն համոզուած էինք, որ ատիկայ պատերակմական խաղ մ'չէ: Սակայն մէկ վարկեան նոյն իսկ թող ըլլար, ո՞վ կրնար վտահիլ թուրք վերադարձող խուժանին, որոնք այլևս մեզ «միւր» սրբապիղծ ժողովուրդ համարելով պիտի մաքրէին երկրի երեսէն. . . :

Ահա այս պատճառաւ՝ գաղթելու շուկը գիւղ ու քաղաք վարկենապէս շրջան գործեց: Ռուս զօրավարները՝ բնականաբար իրենց պատերազմական գաղտնիքը մեզի պիտի չյայտնէին, հետևաբար չէինք գիտեր իրենց ու ե մէկ շարժման իմաստը:

Մինակ ապահովութեան ճամբան կը մնար վարկեան մը առաջ փախչել Ռուսաստանի աւելի ներսերը ապաստանիլ:

Դեկ. 17-ի երեկոյին կամաւորներու (հայ) խումբն ալ : Այլ ևս կենալ չէր ըլլալ: Խլրտեցաւ, շարժուեցաւ, վշտերու ձեռքը շմորած մեր ժողովուրդը: Քիչ մը ճարպիկ եղողները տրեխնին հագած, հագցուցին և իրենց կիներուն երեխաներուն ալ ու ցուպը ձեռքերնին պատրաստ սպասեցին այն գիշեր մինչև լոյս, տեսնելու համար թէ արշալոյսը ինչ բաղդ կը վճռէր վերջապէս տեղացի հայուն, որ ցամքած տերևի պէս տատանել սկսած էր: Մէկ կողմէն մահ կսպառնար թուրքին կող-

մէն, միւս կողմէն պակաս դարհուրելի չէր Արարաւի դեկտեմբերի օրերը: Իսկ ինչպէս թողուլ հեռանալ հայրենական օճախն ու արիւնի գնով վաստկուած ինչքերը... Այն գիշեր ամեն կողմ լաց ու ճիչ կար, իսկ ոմանք չէին հաւատար պիտի գաղթէինք:

Դեկ. 18. 62. Այսօր այլ ևս զօրք չի մնաց գաշտերը: Սակայն զօրավարները լուռ էին: Այնպէս որ ժողովուրդը բնագդային անարկու դրդումով մը, մղուեցաւ տուներէն դէպի ճամբուն լայնքը, և յանկարծ՝ երթալով Սուբաւէտ լեռնէն (Երասխի և Եփրատի ակերէն) մինչև Մասիս ու մինչև Իկտիր ճանքաները յորդեցան կենդանեաց ու մարդկանց շեղջերով:

Ահ, իրաւ որ շատ սրտակեղէք էր այս տեսարանը: Գիւղ ու քաղաք, ով որ ինչ որ կրցաւ ձեռք ձգել իր տունէն, յափշտակեց զայն յանկարծ ու խուճապով վազեց խառնուեցաւ դէպի Ռուսաստան տանող ճանքուն երկայնքը օրօրուող, լալական անհատնում կարաւանին:

Օճախներէն ծուխ չէր բարձրանար այլ ևս: Յուրտին սաստկութիւնէն ամէն կողմ սառի շիթեր կը կախուէին: Թուրք և քիւրտ կիների, աղջիկների ծիծաղը մեր ետէն՝ աւելի սառեցուցիչ էր: Ամէն բան արտասովոր կերևէր այլ ևս: Երեխաները, ծերերը ու բոպիկները քամիէն աւելի ուժգին կուլային: Մայրերը անգամ ալ դէպի ետ թողուցած իրենց բնակարանին կը նայէին ու սրտերնուն խորերէն մորմոքելով կուլային, կանիծէին, զիրար կորուցնողները կը կանչէին, սառոյցին տակ ջրերուն մէջ գլորւողները օգնութիւն կը հայցէին: Սայլերը կը ճռնչէին միշտ տխուր ու երկար: Բեռցուած կենդանիները չէին ուզեր առաջանալ, ցուրտէն մղուած տուն կը փախչէին: Կը քալէինք, ամենս ալ հետիտան և մէկ մէկ բան շալակած կը քալէինք: Զիրար հարցնելու պահը չէր, միշտ կը քալէինք: Ամէն ոք առաջանալու, ոտք մը առաջ քալելու չարչարանքին մէջն էր:

«Քիւրդերը եկան», «կուգան անա...» շշուկը կը սուրբար կարաւանէ կարաւան ու զիրար կը կոխտէին շատ

տեղեր: «Մայրը մանուկը մոռնալու» օրն էր այսօր: Կէսօրէն վերջ կարաւանը երթալով ստուարացաւ. ճամբէն դուրս գիւղերն ու դաշտերը լեցուելով կը շարժէր այլ ևս: Երեկոյին եօնճալու անուն հայաբնակ գիւղը հասաւ մեզի- ընկերացող կարաւանին մասը: Իրար չէինք ճանչնար՝ ամենս ալ գաղթական էինք, ծանօթ անծանօթ չէր փրնտ- ուռէր ամենուն կողմէն: Բարեբաղդաբար մեզնէ առաջ եկող բոլոր հայ գիւղերը գաղթած և տուները ամայի թողուցած էին: Այդ տուներու մէջ կրցողը մտաւ պատասպարուեցաւ, իսկ կարաւանին մնացեալ մասը, ձիւնին վրայ, բուռն քա- միին առջև գիշերեց: Մինչև լոյս քամին ոռնաց, կենդա- նիւնները բառաչեցին ու երեխաները լացին:

19 ղիկ. ուրըթ. Լոյսը բացուելուն չը մնաց, կանու- խէն շարժեցաւ կարաւանը, ցուրտն ու արհաւիրքը սաս- տկացուցին առաջացումը:

Ռուս զօրքերուն խուռներամ երթևեկութիւնը մերթ կը կասեցնէր ու կարագացնէր մեր գնացքը, ուր որ ձորեր առուններ կար՝ հոն կոտորուելու թափուելու վտանգը կը շատնար: Յրցքնուած մագերով, բաց լանջքերով մեր գիւ- ղացիները ոչ ոքի չեն նայեր, բուք ու բորանին ալ չեն նայիր միշտ կը քալին, ետ մնացող իրենց կիները, երեխա- ները կը յանդիմանեն, որ քալեն, քալեն միշտ: Սայլ ունե- ցողը մերթ երեխաները կը հանգստացնէ անոր վրայ, իսկ չունեցողը դատապարտուած է միշտ շարժելու, յառաջա- նալու ինչ որ ալ ըլլայ:

Արածանիի ձախ ավին ի վեր կը քալենք. այսօր կան- ցնենք Պտղու, և Զիրօ հայաբնակ, ամայի մնացած գիւ- ղերէն:

Իսկ ինչ որ մնացած է անտերունջ այդ գիւղերուն մէջ՝ անհաշուելի կարաւանը առաթուր ընելով զայն կանցնի- կերթայ: Յերեկի ժամը 1-ին սկսեալ աջ կողմերնիս լեռ- ներուն մէջ թնթանօթները սկսան գոռալ հրազէններու ձայները երթալով կը մօտիկնար, ու թանձր մշուշին մէջէն պրկող ցուրտը կը սաստկանար: Հոս հասան մեզ հայ կա- մաւորները, որոց պետը (.) ազդարարեց կա-

րաւանին արտօտալ վարկեան մը առաջ Թաշլի չայ քիւրտ գիւղը համեւելու: Ամէն ոք կը հասկնայ վտանգին մօտալուտ ըլլալը՝ երբ թնդանօթը բնաւ չի լուեր: Թաշլի չայը համեւելու համար 5 ժամ ևս պիտի քալէինք, մոլթն ու մշուշը երթալով կը թանձրանան: Արածանին անցնող սայլերը, և կենդանի մարդ կը թափին սառոյցին ներքեւ: Քամին շարունակ ձիւն կը մաղէ լեռներու բարձունքէն, ճամբանիս երթալով կը զառիվերնայ, որուն մէջ կոխտուած ձիւնը սառելով ամեն քայլափոխի կը սայթաքենք գետին: Այս վիճակին մէջ երբ մոլթը կոխեց, խիստ ահաւոր դարձաւ ծործորներուն անցքը:

Գիշերին 2 ժամը անցաւ, գլխնուս վրայ լուրթ մթնութիւնը կախուած է, գետնի վրայ ճերմակ համայնապատկերին մէջէն կերևի մինակ սև ու երկարաձգուած անհետեթ տիտանի նման զիկզակ կարաւաննիս, որուն ոչ առաջի ծայրը կերևի, որ երկու օր առաջ քալած առաջացած է՝ և ոչ ետև մնացած ծայրը կերևի՝ որուն այլ ևս գիտենք քիւրդերուն ձեռքը մնալը:

Գիշերին դադարի և կազդուրուելու պահն է, սակայն ոչ այդ՝ և ոչ ահարկու ցուրտը զգալի կըլլայ, կարաւանը կատաղի օրէն կը գլորի դէպի ձորերը՝ մեռածները, խորտակուածները կը թողու և կոտորուած մարմնով զառիվերները կենէ: Կինները հոս ալ չեն կրնար պաղարիւն ըլլալ, յետիոտնեն, կենդանի բեռներուն տակ կը տքտքան քրտնաթաթաւ ու չեն մոռնար լացը, յաճախ կիյնան մալակոնացած մարմնով ճամբուն եզերքը ձիան թանձրութեան մէջ, երեխանին անհանգստութիւնէն կուլան, իսկ իրենք՝ կիները կորուսած սիրելիներն...: Սակայն կարաւանը կը յառաջանայ, միշտ խուլ ու գեհենային երկար ընդհանուր մոլտուքով մը: Այս մոլտուքը մթնութեան մէջ՝ ձորերէն ու ծործորներէն կը բարձրանար, կը լեցնէր դեկտեմբերի գիշերային երկինքը. իսկ մեր նահապետական սայլերը՝ որ տեղ տեղ աւելի սուր կը ճչէին (կը խորտակուէին) մեղամաղձոտ ու լալական՝ խոր տխրութեամբ կարծես՝ դէմ կառնէին ընդհանուր, քստմեղի մոլտուքին՝ որ իբրև

փառաւորանանք կը բարձրանար... անշուշտ, դէպի քրիստոնէութեան Աստծոյն:

Տեսայ ցամքած ծիծերնուն վրայ երեխաներ կրող մայրեր, որ սառած առապարներէն վար կը թափէին: 12 — 13 տարեկան աղջիկ մը ճանբուն եզերքը երկնցուած կը մեռնէր... Ո՛վ հրու կրնար օգնել, երթալով ձեռք ու ոտք սառ կը կտրէր, սահողները շատ դժուարութեամբ կենէին: Ամենքս ալ երեխաներ, ծերեր շալկած ունէինք, իսկ մեր կամաւոր արի զինւորները՝ երկու կենսական դեր ազնուօրէն կը տանէին: Նախ որոտացող թնդանօթին կողմէն քիւրտերուն խուժելը կը մտածէին, միւս կողմէն արդէն մեծ մասամբ մէյմէկ երեխայի և անկարի նեցուկը ըլլալով՝ կը քալէին: Կէս գիշերը կը մօտենար, և մենք թաշլի չայի զառիվերը տակաւին մէկ կը սահէինք և մէկ կենէինք, անսուաղ ու պարտասած: Եթէ ետ մնայինք, միւսիւրման խուժանը կը հասնէր՝ կը մորթէր մեզ ամենս:

Կը ճեղքենք թաշլի չայ գիւղին մէջ ու շրջակայքը անհաշուելի քանակաւ խտացած խառնիճաղանճ բազմութիւնը՝ շնորհիւ հետերնիս անպատսպար երեխաներ ունենալնու համար մեզի օգնութեան փութացող կամաւոր՝ ազնիւ զինւորի մը: Շատ դժուարութեամբ կիյնանք քիւրտի մքրոտած ձեղունի մը տակ, ուր խճուղուած մարդկային կոյտին մէջ կը տաքնանք ու մահէն կազատինք այսօր ալ:

20 դեկ. շր. Զարմանալի է կեանքը՝ անսուաղ, անհանգիստ բուք ու բորանին քալած ենք գիշերն ի բուն, ցուրտը կ'ոռնայ չորս տիերնիս՝ և նորէն մշուշին մէջ՝ տխուր արշալոյսը ծագ տալուն պէս շարժեցաւ կարաւանը: Ո՛վ որ կըցաւ իր մեռելը թաղեց: Երեխաներուն ճիշը, կորսուողներուն կանչը, կիներուն լալիւնը, սայլերուն ճոխնչը, Ապօսներուն թօհ ու բոհը բարձրացաւ: Ճանբայ ինկանք նորէն: Թաշլի չայէն Տիատին պիտի հասնինք այսօր. վայ ետ մնացողին: Հասարակ ճամբորդի մը 6 ժամուայ քալելիք ճանբան է, որ պիտի երթանք: Սակայն՝ ցուրտէն ճամբան ամբողջ սառոյց կտրած էր: Որու սայլը որ կոտրած էր գիշերը բացօդեայ մնալով՝ վառած տաքցած էր,

միւսներն ալ, կէս սառած անդամներով, կարաւանին հետ քաշքշուիլ սկսան:

Այսպէս քաշքշուքով երթալը մեզ նորէն կէս գիշերին պիտի թողու, կըսեն ճանքան գիտցողները:

Այսօր կէս օրէն յետոյ բոլոր ոտաւոր, մանաւանդ յղի եղող կիներն ու երեխաները սկսան թափչիլ ճամբուն երկայնքը: Այլ ևս նկարագրուած պայմաններուն տակ առաջ երթալը հնարաւոր չեղաւ շատերուն: Ոմանք մնացին կէս ճամբուն վրայի պարսիկ գիւղը, ոմանք Ռուս ապօսներուն միջոցաւ փոխադրուեցան, իսկ շատերն ալ հայ կամաւորներու ձիերովը փոխադրուեցան Տիատին: Ճամբուն վրայ՝ Տիատինէն 2 ժամ հեռու, ս. Յովհաննու հռչակաւոր վանքն ու գիւղը պատսպարւողներ ալ եղան: Կորսուած գաւակս՝ գտնելու փնտռողքով ս. Յովհաննու վանքը հանդիպեցայ: Արեւը նոր մայրը կը մտնէր աղօտ ճառագայթներով՝ ամայի վանքին կաթողիկէն շողացնելով, իսկ ամայի գիւղին մէջ եկէոր փախստականներ կըսէին վառէին: Հոս անկիւն տեղ մը ըլլալով զօրք չէր մնացած: Իջեանողները հասկցան սխալին, որ քիւրտերուն կլափին մէջն են եկած: Որոշուեցաւ պարտասուածներուն դադար մը տալ, տուներուն մէջ մնացած ուտելիքներէն օգտուիլ ու անմիջապէս կէս գիշերին ճանքայ ելնել: Իսկ ես պէտք էր, որ վարկեան մը տռաջ Տիատին հասնէի՝ հետեւաբար երեկոյին անմիջապէս՝ գաղթական ընտանիքի մը հետ ձեռքերնիս ինկած հացը ուտելէ յետոյ, առանձինս ճամբայ ինկայ մինչև լոյս քալելով Տիատին հասնելու համար: Եթէ ուշանայի, հոն գաւակներս կը կորսնցնէի: Գիշերը՝ ցուրտ ու տխուր ամայութեան մէջ, քալեցի շարունակ: Մշուշին մէջէն լուսնեակը աղօտ կը լուսաւորէր: Ճամբուն երկու եզերքը ցրցքնուած կը մնային փախստականներէն թափուած արժէքաւոր և անարժէք իրեղէններ: Մեռած և մեռնելու վրայ եղող կենդանիներ մանաւանդ շատ կային այս ամայութեան մէջ: Ահուելի էր այսպիսի գիշերուայ մը մէջ, լսել մեռնող գոմէշներուն խռնչիւնը, և տեսնել անոնց մէջ ինկած մարդկան դիակները: Սակայն վախի զգացումը բթացած էր մեր

մօտ: «Մահուան ձորն» էր այս՝ ուրկէ մինակ կը քալէի: Զմեռնային գազաններու սարսափն ալ չէր պատեր զիս: Մերթ ընդ մերթ դաշտային գիշերապահ գազակները կուգային, կանցնէին մօտէս՝ գաղթականներէն ըլլալս հասկնալով՝ շուտով կը հեռանային, երբեմն ոռւսերէն հարցումներ կուղղէին՝ որ գիտցածս միայն «նի գնայրմ» բառովը կը պատասխանէի: Երբ ցած տեղերը կիջնէի՝ ուր փոթորիկը կը պակսէր՝ մրափելս կուգար, «խեղճ անձս, կըսէի ինքնիշենս՝ հանգստի պահն ալ գիտէ...» Պօսիլի նկարագրութիւններէն, Էօժէնսիլի վիպական կտորներէն կուգային կը տողանձուէին յիշողութեանս վրայ ինքնաբերաբար...: Մղձաւանջներու մէջ քալելով՝ քանի կը մօտենայի գիւղերու՝ կը տեսնէի, որ ինձի պէս քալող դեռ մարդեր, կիներ կային, որոնք երեխաներ շալկած կը փութային գիւղերուն շուրջը խտանալ, պահ մը դադար առնել: Շատ ջանացի, որ ժամացոյցիս վրայ ժամը քանին ըլլալը գիտնամ, լուսնին լոյսը շատ աղօտ էր, չի յաջողեցայ, ծխող չէի, լուցկի ալ չունէի վրաս:

Փոթորիկը չէր կրնար լայն պողոտան ծածկել: Մինչև լոյս համարձակ քալեցի, արշալոյսը բացուելուն՝ ես զիս աւանի մը առջև գտայ: Տիատինն էր: Կարաւանին մէկ մասը հոս հանգիստ ընելու կեցած էր, կորուսուածները կը փնտռուէին: Իսկ լոյսը բացուելուն չի մնաց՝ ետևի գիւղերէն սկսաւ հասնիլ կարաւանին մնացեալ մասը:

21 դեկ. կիրակի. Այսօր հոս զաւակնիս կը գտնենք վերստին ու կը յաջողինք մի քիչ հանգիստ առնել ախոռի մը անկիւնը: Տիատին 15 տունուր հայ հազիւ կային, ասոնք տեղացի քանի մը աղքատ թուրքերուն հետ դեռ կը մնային իրենց տուններուն մէջ, իսկ 400 տունի մօտ տաճիկ հարուստներ, Ռուսներու մուտքին ատենը՝ (2 ամիս առաջ) փախած էին, հետեւելով բոլոր միւս տեղերու իրենց վիճակակից թուրքերուն և կառավարական պաշտօնեաներուն: Այսօր հոս համախմբուեցան Արմէն-Կարոյի խմբին բոլոր հայ-կամաւորները: Զիրար կորսնցնողները, իրապէս կորսուածները շատ շատ էին, ամէն կողմ լաց ու կոծ կը լսուի:

Հիւանդներու, ճամբան դալկացածներու բազմութիւնը կը տեսնուի ամեն տեղ: Շատերն ալ, ուր որ թոնիր կամ օձալի կը տեսնեն, աւերակ տուններէն ալիւր կը վերցնեն՝ իրենց թխելու գործին կը նային: Մուխին-ծուխին մէջ կը թխեն, կուտեն, կուլան, կը խժուտան: Ախոռները ընդարձակ են՝ մէկ կողմն ալ զինւորները ընկողմանած իրենց ընկերներուն հասնելուն կսպասեն, կերգեն: Իրենց մեռելները թաղողներ տեսայ, որ ընդարմացած էին, չէին կրնար այլ եւ լալ: Զիրար մխիթարող չկար՝ որովհետեւ ոչ ոք գիտէր թէ ով ով՞ պիտի մնայ մինչև վաղը:

22 դեկ. քշ. Գիշերանց ճամբայ կիյնանք: Զօրվ. Ապացիկի բռնակը գալ հասնելուն հետեանօք՝ այլ եւ Տիատինի շրջակայքը բացօդեայ նոյնիսկ մնալու տեղ չէր մնացած: Լոյսը կը բացուի. կելնենք 3 ժամ տևողութեամբ ձիւնաթաթալ զառիվերը: Այսօր հայ կամաւորներէն զատ՝ ռուս զօրքերն ալ յայտնապէս խնամքնին կաւելցնեն դէպի գաղթականները: Կարաւանին գնացքին կարք սարք տալ կը հրամայեն սպաները՝ իսկ ապօգնները իրենց կառքերուն վրայ կառնեն ճանքուն վրայ ինկածները*): Պատուոնի դատարկ կառքերուն և անոնց արկղներուն մէջ՝ հայ-մանուկներ գետեղած էին և «կենդանի պատուոններ» ըսելով անոնց, կը կատակէին:

Այս աւուր ճամբան զառիվեր չկայ, սակայն ձիւնը շատ և ճամբան երկար էր: Տիատինէն Պայազիտի Արծափ գիւղը պէտք էր հասնիլ: Սովորաբար 7 ժամուայ ճանապարհ է, սակայն մեր կարաւանը 2 օրէն հազիւ կրնար կտրել: Ո՛վ պիտի հաշուէր այս կէտը, «վարկեան մը առաջ, վարկեան մը առաջ Ռուսաստան իյնալ» կը պոռան ետէն...: Նրեխաներու մեծ մասին կորուստը, վիժումները և տղայաբերքները այսօր պատահած են: Հոս մենք ալ կրկին կորուսինք զաւակնիս: Գիշերը 2 ժամ անցած՝

*) Այս հոգատարութիւնը մէկ դժբաղդ հետեանք ունեցաւ, որ շատերը արագընթաց կառքերու միջոցաւ հեռացան իրենց ընտանեաց խմբէն և ապա դժուարաւ կամ երբէք չեն գտած զիրար դեռ:

խիստ ցուրտ օդի մը հետ ջուրերը թաթխուած վիճակաւ կը հասնինք Արծափ: Գիշերը մինչև լոյս չի գաղրեցաւ կարաւանին հոսանքը՝ եկաւ շարունակ հասաւ Արծափ և շրջակայ գիւղերը: Արծափի 100 տուն (գուտ հայ) տեղացիներէն մէկ քանի տուն մենակ թողած գաղթած էին, միւսները կը մնային, ասոնց վրայ եկաւ աւելցաւ ուս զօրքն ու գաղթականութիւնը: Հոս ալ շատերը պարտաւորուեցան բացօդեայ մնալ, իսկ ներսերը սեղմուողները նոյն խեղճալի վիճակաւ սպասեցին լուսաբացին: Հոս հասան բարեգործական ընկերութեանց կողմէ խրկուած կառքերը, որոնք բաւական թուով երեխաներ հաւաքեցին, ազատեցին մահուրէն:

23 ղեկ. զ2. Այսօր շատերս պատրաստուեցանք հանգիստ մը տալ նորէն մեր թմրած ջիղերուն: Ռուս զօրաց տարած մեծ յաղթութեան լուրը (ի Սարըղամիշ) հոս կը լսենք: Թէ զօրաց և թէ գաղթողներու մէջ ընդհանուր խանդավառութիւն մը կը տիրէ: Հայերէն ոմանք փորձեցին անմիջապէս նոր Ռուսաստանէն հասնող զօրաց հետ ետ վերադառնալ:

24 ղեկ. զ2. Կը մեկնինք Արծափէն նորէն գիշերանց: Խիստ ջինջ ու միապաղաղ երկնքի մը տակ կերկարաձգուի նորէն կարաւանիս: Գեղեցիկ, անմեղ լոյսնի լոյսովը կերթանք դէպի Մասիս: Լաւ մը մօտենալէ վերջ հսկայ լեռսն՝ կը դառնանք դէպ արեւմուտք, վերջին և մեծ գառիվերը երևելու համար: Հիասքանչ արշալոյս մը ծագեցաւ այս Մայր լեռան լայնշեղ կողերու հորիզոններէն: Դեկտեմբերին մէջ՝ այսպէս բիւ երկինք՝ այն ալ Արարատի երկինքը, իրաւ որ բնութեան այս վսեմութիւնը իսկապէս յաղթեց վշտաթախիծ մտքիս, որ այլ ևս այդ մեծափառ գեղեցկութիւնէն զատ ուրիշ բան չէի կրնար տեսնել նոյն պահուն: Ամբողջ մեր Մասիսը՝ ձիւնաթոյր, մաքուր իր վեհութեամբ, շրջագծուեցաւ արշալոյսի երփներանգովը: Ինձ թուեցաւ, որ այսօր սովորական մշուշէ շղարշէն դուրս կուգայ Մասիսը՝ իր ըագուկներուն մէջ սնած՝ մեր տնքացող, լալահառաչ կարաւանը դիտելու համար...: Մասիսի

էն վերերը տեսայ, որ խորխորատներ կային. մահկանացու արարածներէս անհունօրէն բարձր, անապակ քարաժայռեր կերկային: Խորհեցայ: Արդեօք հոգ՝ այդ անաղարտ բարձրութեան վրայ, չէ՞ն բնակիր անաղարտ հոգիներ, որոնք թուագրած ըլլային յանուն քրիստոնէութեան, դարերու ընթացքին մէջ հայոց կազմած այս կարաւաններուն տողանցքը. և իրենց լրացուցած «գիր»ը ամեն բարձրութեանց վեր եզողին մատուցանէին, և արժանի ըլլային խնդրելու, որ հայոց տանջուած կարաւաններուն վերջինն ըլլայ այս...: Խորհեցայ այսպէս պան մը, և մեր կարաւանը անգամ մ'ալ շուլլուած Մասիսի դիմացի օձապտոյտ դառի-վերը, կը շարժէին շէնշող արևի մը տակ, միևնոյն լացով, միևնոյն հառաչանքով դարաւոր:

Ձառիվերէն վերջ՝ լրացաւ օսմ. հողը և մտանք բուն ոռոսական հողը, ուրկէ սկսեալ այլևս կը տեսնուէր շէն ու կը թուած երկրի մը երևոյթները ճանապարհները, շէնքերը, պաշտօնեաներն ու պահականոցները օրինաւոր կը դառնային:

Երեկոյ կըլլայ, սահմանին մօտիկ՝ պահկանոցին ոչ շատ հեռու, կիջկանենք եզետի-քիւրտերու թողուցած աւերակ գիւղը: Հոս ալ՝ նախորդ գիշերներու միևնոյն խառնուումն ու խառնիճադանճ վիճակն է, որ կը քաշենք: Քիչ մը կըրակ կը վառենք թէ չէ, կուգան տակաւ կը հասնեն, սովածներ, սառածներ զաւակ կորսնցնողներ, շոշորդ և շարան շարան: Մինչև լոյս մարդկանց և կենդանիներու ժխորին մէջ կը նստենք դարձեալ անքուն, անհանգիստ: Կիներ կային, որ այրերնին կորուսած էին՝ հետերնին միասին չկրնալ քալելնուն համար: Այրեր ալ կային, որ ընտանիքնին թողած էին առաջացող անասուններէն չի կրնալ զատուելնուն համար: Այս վերջինները սկսած էին իրենց անուններովը կիներնին կանչել մութին մէջ...

Անմոռանալի օրհնութիւն մը եթէ կայ այդ պահէն մնացած՝ Բ. ընկերութեան կառքերուն անընդհատ գործելն էր, որ շարունակ ճամբուն երկայնքին վրայ ինկածները կը հաւաքէր, կը կրէր առանց անոնց տէրերուն սպասելու:

25 ղեկ. ԵՉ. Այլևս ռուսական հողին մէջս ենք, տակաւ
կը գորանայ Ռուսաց յաղթական ելնելու լուրը, և մենք
կը սրտապնդուինք՝ թէ և չքաւորութեան անհուն պայման-
ները կը մնան պայման: Կէսօրին կը հասնինք Օրկով, ա-
նօթի եղողները՝ հայ-շտապէն հաց կտտանան: Սակայն,
անփորձ տղայ—պաշտօնեաներէն ոմանք ալ ի գուր տեղը
հրացան են: Խուզարկելու համար, նեղութիւն կուտային
մեզմէ ոմանց:

Չոր ու ցամաք դաշտը կիջնենք, որ Բազըլանդի բար-
ձրագիր ու խիստ կլիմային վարժուողի մը համար խիստ
հաճելի պիտի գայ այս վերջի եղանակը: Գիշերը բաւական
անցած էր, երբ մտանք Իկտիր, բոլորովին շլատուած և
խոշտանգուած վիճակի մը մէջ էինք:

Ճանբուն վրայ կեցող Բարեգործականին յանձնախումբը
տակաւին՝ ճրագներով լուսաւորուած սեղանին առջև կե-
ցած հաց կը բաժնէր, կը տեղաւորէր գալողներս: Ուրիշ
տեղ մնաց չըլլալով՝ կենդանիները բացօդեայ մնացին, սա-
կայն վերոյիշեալ ազնիւ պարոններուն շնորհիւ՝ բոլոր
խոնջածներս այն գիշեր պատսպարուեցանք մեր Իկտիրցի
եղբայրներուն տուները: Յոյց տրուած հիւրընկալութիւն-
ներից շնորհապարտ մնացինք: Մենակ որ պէտք է խոս-
տովանիլ, թէ Իկտիրը անհաշիւ գաղթականներու առաջին
իջևանարանն եղաւ ու անոր համար տեղացի մեր եղբայր-
ները շատ շատ նեղութիւններու ենթարկուեցան: (Մինչև
որ գաղթականներուն ամեն տեղ զետեղելու գրութիւնը
կանոնաւորուեցաւ):

26 ղեկ ուրբթ. Այսօր հանգիստ կառնենք: Կը շրջինք
գաղթականներով ուռած այս քաղաքը: Հոս կը յուսայինք
ըլլալ գաղագներուն հետով խրկած մեր զաւակն ալ, իզոյր
սակայն: Յոյց կուտան, որ էջմիածին տարած են մանուկ-
ներ կրող կառքերը:

Հայ— և յանձնախմբին թե ու թիկունք եղող
հայ-քահանայ մը տեսայ հոս՝ (Տ. Ստեփան անուամբ):
Իրաւ որ հոգով հրճուեցայ, դիտելով այս քահանային
անձանձիր և անշահախնդիր եռանդը դէպի տարաբաղդ

գաղթականները, մանաւանդ դէպի անտերունչ կորսուածները՝ որոց մէկ մեծ մասը իր տունը գետեղած կը խնամէր։

27 դեկ. 28. Գաղթականները դեռ կուգան ցաւատանջ երկրէն ու միւս կողմէն յանձնախումբը կը բաժնէ գիւղերը զանոնք։ Մեծ մասամբ կուղղուին դէպի Էջմիածին և Նրեան։

Այլ ևս ոտքերնիս ուռած չենք կրնար հետիոտն քալել, կառքի մը մէջ գետեղուելով՝ մենք ալ Էջմիածին կուգանք։ Ճանքան նախորդ օրերու պէս լեցուած է նորէն գաղթականութիւնը, միևնոյն ցաւալի պարագաներով, միակ մխիթարութիւնը ասկից կլիմաներուն մեղմութիւնը և մեր տեղացի եղբայրներուն գրկաբաց մեզի դիմաւորելն էր։

Ամենս ալ խուռներամ կը լցուինք տակաւ Էջմիածին, հոս՝ ազգային գլխաւոր սրբավայր հաստատութիւնէն ու մեր Վեհ. Հայրապետէն հայցելու հոգևոր ու նիւթական մխիթարութիւններ։

28 դեկ. կ/ր. — 29 յունվ. 1915. Ամբողջ ամիս մը ահա՛ հոս Էջմիածին ենք։ Զաւակ կորսնցնողներէն մէկն ալ մենք էինք, շնորհիւ ազգային վարչութեանց, և շնորհիւ մանաւանդ յանձնախմբերուն անհատի կորուստները կը գտնուին. (ինչպէս մերինը)։ Անուրանալի որ այս պահուն՝ կաթողիկոսարան, թեմական առաջնորդներ, ազգային վարչութիւնք՝ ընդհանրապէս գաղթականական խնդրով է, որ կգբաղին, ցարդ մենք պատեհութիւնը ունեցանք քանիցս այցելելու Նրեան և շրջակայ գիւղերը նաև, ամեն տեղ ու տուն, ամեն ճանապարհ գաղթականներովս լեցուցած ենք։ Կարծես Կովկասի այս մէկ մասը հայ գաղթականութիւնով միայն կգբաղի։ Նրեան գետեղուող մեր եղբայրներն ալ իրենց հանգէպ ցոյց տրուած հիւրընկալութիւններէն շատ գոհ էին։ Մենք վստահ ենք, որ քիչ ատենէն մեր Վեհ. Հայրապետի հովանաւորութեան ներքև կազմուած բարեսիրտ յանձնախումբերուն և հեռաւոր ու մօտաւոր ազնիւ նուիրատուներուն շնորհիւ պիտի դարմանուի մեր չքաւոր դժբաղդ եղբայրներուն կարիքը ամեն տեղ։ Յայտնի բան է,

որ չեն մոռցուիր Ալաշկերտէն նոր հասնողներն ալ: Որոնք՝ քիւրտին ամենէն արիւնքամ ճանկերէն հազիւ պրծուածներն են: Ով որ ետե մնացած ինկած է քիւրտին ձեռքը, չէ կրցած մարմնովը կամ պատիւովը ողջ դուրս գալ: Այս վիճակին ենթարկուած Զէտիգանի և Մուլայ Սիւլմանի ու Թօփրազ Գալէի հայութիւնը ջնջուեցաւ: Անոնցմէ հատակտոր հաւաքուած՝ Ռուս բանակին միջոցաւ հոս հասած անհասներ կան... այլ ևս սիրտ չի դիմանար անոնց խշխշալի պատմութիւններուն:

Առ այժմ հաց, վառելափայտ կը տրուի կարօտեալներուն ամեն օր. մենք վստահ ըլլանք, որ տակաւ գոհ պիտի մնայ մեզմէ ամենէն խստապահանջն ալ:

Մինակ թէ՛ պատուական գաղթական եղբայրներս, նկատի ունենանք, թէ մենք ալ քչւորք չենք՝ եթէ գալած նպաստը քիչ չենք տեսներ:

Վստահ եմ, որ իմ գաղթական բոլոր եղբայրներս, թէև զրկուած՝ թէև անհուն կորուստներով առջև ընկճուած՝ սակայն զգալով այս պահուն նոյն իսկ՝ ասպետական ազնիւ հոգւով վարուելու պէտքը՝ չեն ընկճուել ինքնայուսահատութեան մէջ: Մենք դարաւոր, ճնշուած՝ հզօր ու բիրտ բազուկներու տակ ճնշուած և վիրաւորուած ժողովրդեան մը զաւակներն ենք: Հետեաբար ունինք անկողոպտելի հարստութիւն մը՝ այն է անընկճելի կորով ու կամք: Մեր պապերէն մնացած այս թանկագին ժառանգովը քայլենք ամեն տեղ, թէև ըլլայ որ մեր քուրճերը պահ մը ծածկած ըլլան այդ ժառանգութիւննիս:

Մենք քանիցս՝ բարբարոս թուրքին մեր քանդած օճախները կանգնեցուցած ենք՝ այս անգամն ալ մտահան չընենք օճախնիս ու արտերնիս: Օր մը նորէն պիտի շէնցենք զանոնք:

Ահա նեցուկ են մեզի մեր սրբազնագոյն Հայրապետն ու ամբողջ Ռուսահայ եղբայրները՝ անոնք կրնան ու կը կատարեն իրենց վսեմ գործը՝ չեն թողուր, որ հոս ոչնչանանք: Իսկ մենք պարտական ենք ի սրտէ չի մոռնալ այդ երախտիքները եւ չի մոռնալ մեր տուն տեղը:

Այստեղ կը բերենք Բագրևանդի գաւառակներն և գիւղօրէքը իրենց հայ բնակչօք, որոնք գաղթել են:

Ա. Պայրազիտ (900 տուն այլազգի) 200 տուն հայ

Քուրուն	60	»	»
Մուսուն	150	»	»
Արծափ	100	»	»

Բ. Տիստին (400 տուն այլազգի) 15 տուն հայ

Իւչքիլիսէ	40	»	»
Ոսումլի-պուճաղ	60	»	»
Ճուճան	80	»	»
Սէյտօ	12	»	»
Սարապազար	20	»	»
Միրզա-ճան	12	»	»
Թաշլի-չայ (100 » »)	6	»	»

Գ. Գարաքիլիսէ (600 տուն այլազգի) 320 տուն հայ

Երիցու գիւղ	60	»	»
Եօնճալու	150	»	»
Խաչի գիւղ	50	»	»
Զիրօ	40	»	»
Մանկասար	100	»	»
Մէզրէ	40	»	»
Զամուրլու (30 » »)	10	»	»
Էրանոս (35 » »)	28	»	»
Խտր (25 » »)	8	»	»
Աշգալէ (60 » »)	30	»	»

Դ. Թօփրազ-գալէ (Ալաշկերտ) (700 տ. այլգ.) 200 տ. հ.

Խաչլու	80	»	»
Ամատ	200	»	»
Խօշեան	40	»	»
Գայապէղ	60	»	»
Ֆ. Երիցու	60	»	»
Եին թափայ	100	»	»
Զլգանի	80	»	»

Խաստուր	150 » »
Զէտգան	80 » »
Մոլլայ-Սէլէյման	170 » »
Խարասու	18 » »
Ե. Տոսթաղ (250 տուն այլազգի)	25 » »

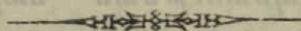
Մօտաւորագոյն համագումարը 2879 » »

Վերոյիշեալ բոլոր գիւղօրէքը առհասարակ նահապետական կեանքով կապւելը, և ասոր համար ընտանիքները միշտ բազմանդամ են՝ այնպէս որ մենք նուազագոյն միջին թիւը՝ իւրաքանչիւր ընտանիքի՝ 12 անհատ հաշուելով՝ 2879 ընտանիքը բաղկացած կըլլայ ($2879 \times 12 = 34548$) անհատէ*):

Ա. Պապանանեան

Տնօրէն Միացեալ Ընկերութեանց

Կարնայ շրջանի վարժարանաց

*) Վերոյիշեալ տեղերէն՝ Արծափի և Պայազիտի ժողովուրդը ամբողջապէս չի գաղթեց Ռուսաստան: Իսկ Զէտգան և Մոլլայ-Սէլէյման Թօփրազ գալէի մէկ մասին հետ ամբողջապէս քիւրտերու ձեռքն իյնալով՝ այրերը բոլորովին կոտորուած, կիներէն ալ մանկամարդները քիւրդերը հետերնին փախցուցած են: Մենակ էրանոս գիւղը ազատուած է իր՝ Մէհմէտ աղա անուն քիւրտ ազային ձեռքով: Միւս բոլոր ժողովուրդը այժմ հոս՝ Ռուսաստան գաղթած, եկած է ծանօթ դժբաղդ պարագաներու տակ: